

The article is presented the research results: psychological peculiarities of development of communicative competence, its basic components of psychologists and teachers in the period of professional adaptation of personality.

Key words: communicative competence, communicative activities, communicative abilities and habits, professional adaptation of personality.

Кружева Т.В.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТЕМПЕРАМЕНТАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ В ПРОФЕСІЯХ СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

У статті зазначаються положення, що слугують теоретико-методологічними засадами для підбору як адекватних методів дослідження, інтерпретація емпіричного матеріалу, так і розробки методичних рекомендацій щодо гармонізації взаємин спеціаліста з професійним середовищем «Людина-Людини» на основі врахування властивостей темпераменту.

Ключові слова: професійна спрямованість, темпераментальні властивості, професійне середовище «людина-людина».

Сучасна людина в усіх сферах діяльності поєднує свої зусилля з зусиллями інших, при цьому сенс (контекст) цієї взаємодії розкривається лише за умови включення людей в певну спільну діяльність, яка виступає вже як діяльність групи, навіть якщо ця група складається з мінімальної кількості взаємодіючих людей.

Співпраця створює певні взаємини, тому в цьому розумінні спілкування в процесі спільної діяльності, формує взаємини в групі та впливає на закріплення групових моральних норм, цінностей, традицій, оцінок, стереотипів, що важливо, професійно забарвлених.

Для ефективної реалізації себе в професіях соціального спрямування (типу „людина – людина”) найбільш професійно придатна людина соціального психотипу. Вона: активна, товариська, емоційна, чутлива, емпатійна, має добре розвинені вербальні здібності, вміє встановлювати та підтримувати взаємовідносини з людьми.

Представники даного професійного середовища вирішують проблеми переважно не за рахунок своїх виключно високих інтелектуальних здібностей, а за рахунок добре розвинених комунікативних і емоційних навичок.

Головним змістом праці в даному професійному середовищі є взаємодія з людьми. Переважають заняття, що пов'язані з навчанням, інформуванням, обслуговуванням. Професії: вчитель, вихователь, психолог, соціальний педагог, соціальний працівник, лікар, юрист, менеджер, тощо.

У вищезазначеному контексті, зосередимо увагу на прописуванні деяких психофізіологічних (індивідних) та особистісних якостей в професійному роз-

витку людини.

Характеристика людини, як індивіда, визначається її біологічними особливостями: спадковістю, особливостями організму, станом здоров'я, фізичною та психічною енергетикою.

Індивідні особливості впливають на темп і рівень розвитку людини як особистості, так і професіонала. До провідних особистісних характеристик людини відносяться її відношення, мотиви, інтелект, емоційно-вольову сферу, тощо. Вони побічно, опосередковано впливають на індивідний розвиток і, в основному, й обумовлюють професійне становлення. Рівень професійних досягнень людини визначається як індивідними (нейродинамічними, сенсопсихомоторними) особливостями, так і особистісними характеристиками.

Реальні сценарії життя, професійного, зокрема, вирізняються значним різноманіттям. В залежності від співвідношення темпів різних видів розвитку, О.О.Бодалев (1998) виділяє наступні сценарії розвитку дорослої людини:

1). Індивідний розвиток, він, значною мірою, випереджає особистісний і професійний. Таке співвідношення відображає слабо виражений розвиток людини, як особистості та як працівника. Мало виражені інтереси, схильності та здібності до будь-якої діяльності, професійна підготовленість майже не виражена, низький рівень працездатності;

2). Особистісний розвиток людини відбувається інтенсивніше, ніж індивідний та професійний. Проявом цього є дбайливе, ошадливе ставлення до оточуючого середовища, людей, предметів матеріальної та духовної культури, прив'язаність до родини. Фізичне здоров'я, професійні досягнення відступають, стають другорядними;

3). Професійний розвиток домінує над двома іншими (індивідним і особистісним) і постає людиною. Пріоритет професійних цінностей, тотальне занурення в роботу – особливості трудоголиків;

4). Відносна відповідність, співвіднесеність, узгодженість індивідного, особистісного та професійного розвитку. Таке оптимальне співвідношення обумовлює реалізацію, „виконання” людиною себе.

На індивідний розвиток вирішальним чином впливають біологічні фактори, на особистісний – психічні особливості та провідна діяльність, на професійний – соціально-економічні фактори та провідна (професійна) діяльність. Усі три види розвитку взаємопов'язані. Якщо ж врахувати те, що розвиток відбувається нерівномірно, то зрозуміло, що кожна людина проходить свою унікальну траєкторію розвитку.

Значною мірою впливає на індивідуальні сценарії професійного становлення зміст професійної діяльності. Професійні досягнення (успіхи чи невдачі), задоволення чи незадоволення професійною діяльністю, різні аспекти самоствердження призводять до перебудови професійної самосвідомості, впливають на систему мотивів, відношень, ціннісних орієнтацій, формування професійної ідентифікації й, в цілому, ведуть до перебудови всієї структури особистості.

Отже, індивідний, особистісний та професійний розвитку людини в індивідуальному житті взаємодіють, породжуючи широкий спектр сценаріїв про-

фесійного життя. Так, зокрема, вивершенні досягнення людини можуть припадати на різні стадії (етапи) професійного становлення особистості [6].

Таким чином, метою даної роботи є виявлення можливих сценаріїв професійного становлення фахівців в професіях типу „людина – людина” на основі врахування сенсо-психомоторних та темпераментальних властивостей.

В контексті взаємозв'язку та взаємообумовленості темпераментальних властивостей та професійної діяльності взагалі й, зокрема, соціально спрямованої діяльності, доречно зазначити наступні загальні положення, що виступили зоорганізовувачими моментами даного дослідження.

Так, зокрема, темперамент відображає динамічні аспекти поведінки переважно генетично обумовленого характеру, тому властивості темпераменту найбільш стійкі та є такими, що відносно постійно проявляються за різних умов, на відміну від інших психічних особливостей людини. Найбільш специфічною особливістю темпераменту є те, що різні властивості даної людини не випадково поєднуються одна з одною, а закономірно пов'язані між собою, утворюючи певну організацію (структуру). Тому під поняттям „темперамент” розуміють індивідуально-своєрідні властивості психіки, котрі визначають динаміку психічної діяльності людини, відносно однаково, тобто, подібним чином проявляються в різноманітній діяльності незалежно від її змісту, цілей, мотивів і залишаються відносно постійними й у зрілому віці, а також у своєму взаємозв'язку утворюють тип темпераменту [7, 8, 10].

Властивості темпераменту – індивідуальний темп і ритм психічних процесів, міра стійкості почуттів, напруження вольового зусилля тощо, все це відноситься до різних аспектів психічної діяльності.

Динаміка психічної діяльності, а отже й зазначені вище властивості темпераменту можуть поєднуватися з іншими психологічними факторами – настроєм, мотивами діяльності, актуалізованим завданням, тощо. І якщо властивості темпераменту є найбільш стійкими індивідуальними особливостями, що проявляються на протязі всього життя, то інші динамічні особливості, котрі не обумовлюються темпераментом, є значно менш стійкими.

Темперамент тісно пов'язаний з продуктивністю роботи людини. Так, зокрема, особлива рухливість сангвінічного темпераменту може обумовити додатковий позитивний ефект, якщо діяльність вимагає від нього частих переходів від одного способу (роду) занять до іншого, оперативності в прийнятті рішень, одноманітність же, регламентованість, навпаки, швидко втомлює. Флегматики й меланхоліки ж за таких умов – жорсткої регламентації та моногонії, демонструють високу продуктивність і стійкість до втоми [2].

В поведінці та міжособистісному (зокрема, професійному) спілкуванні у фахівців соціальної спрямованості доволі часто виникає необхідність передбачення особливостей реакції осіб різного типу темпераменту з тим, щоб адекватно на них реагувати та ефективно співпрацювати.

До загальнолюдських особливостей, котрі необхідно враховувати фахівцям професійного середовища типу „людина – людина” є приналежність людей (як суб'єктів, так і об'єктів професійної діяльності) до трьох „чисто людсь-

ких” типів вищої нервової діяльності (за визначенням І.П.Павлова): мислиневий, художній та усереднений зі своїми вирізняльними ознаками. Так, зокрема, представники мисленевого типу (домінування активності лівої півкулі мозку) є розсудливими, вони схильні до конкретики в аналізі життєвих ситуацій, у них переважає абстрактно-логічне мислення, прояви почуттів стримані, помірні, раціональні. Люди цього типу зазвичай надають перевагу заняттям із математики, філософії, їм до вподоби наукова діяльність.

У людей художнього типу (домінує активність правої півкулі мозку) мислення образне, яскраво емоційно забарвлене, високо розвинена уява та своєрідно індивідуалізоване сприйняття дійсності. В коло їх інтересів входить мистецтво, театр, поезія, музика, літературна та художня творчість. Вони прагнуть задовольнити підвищену потребу в спілкуванні.

Переважає більшість людей (понад 80%) відносяться до середнього типу, в них урівноважене раціональне та емоційне.

Чисельні дослідження засвідчують, що права та ліва півкулі головного мозку мають специфічні функції й домінування активності тієї чи іншої півкулі відчутно впливає на прояв індивідуальних особливостей в „суб’єкт – суб’єктних” та „суб’єкт – об’єктних” професійних взаємодіях і взаєминах.

В контексті поставленої проблеми: з’ясування особливостей прояву темпераментальних властивостей у фахівців соціальної спрямованості та визначення взаємозв’язку з ефективністю їх професійної діяльності, зазначимо також, що темперамент не визначає й не впливає на рівень розвитку загальних чи спеціальних здібностей. Люди подібних темпераментів можуть мати різну міру обдарованості, бути успішними в одній і тій самій професії. Різні властивості темпераменту за одних обставин професійної діяльності можуть сприяти досягненню успіху в ній, а за інших умов обумовлювати неуспіх. Коли вимоги діяльності вступають в протиріччя з якоюсь властивістю темпераменту, то людина чи свідомо, чи інтуїтивно обирає такі прийоми та засоби її виконання, котрі найбільшою мірою відповідають її темпераменту, а отже дозволяють нівелювати в даних конкретних умовах негативний вплив проявів темпераменту. Сукупність таких успішних індивідуальних прийомів і способів, які напрацьовуються людиною в процесі діяльності, називається індивідуальним стилем. Набуття певного індивідуального стилю не змінює самого темпераменту, оскільки індивідуальний стиль – це сукупність варіантів діяльності, найбільш зручних для людини, обумовлених її темпераментом.

Динамічні риси особистості людини виступають не тільки в зовнішніх поведінкових проявах, не тільки в рухах, вони також проявляються і в розумовій сфері, в сфері спонукань і в загальній працездатності. Тому природно, що особливості темпераменту впливають як на навчальну, так і на трудову діяльність. Але головним є те, що відмінності в темпераментах, за великим рахунком, не є відмінностями в рівнях можливостей психіки, а лише в своєрідності її проявів. Встановлено відсутність залежності між рівнем досягнень, тобто кінцевим результатом дій, й особливостями темпераменту, якщо діяльність здійснюється в умовах, які можна визначити як нормальні (штатні). Отже, незалежно

від рівня рухливості чи реактивності індивіда в нормальній, не стресовій ситуації, результати діяльності можуть бути подібними, оскільки рівень досягнень залежить головним чином від інших факторів, особливо від рівня мотивації та здібностей. Але разом із тим, у дослідженнях, де була встановлена ця закономірність, показано, що в залежності від темпераментальних особливостей, змінюється спосіб виконання самої діяльності. В цих дослідженнях індивідуальний стиль діяльності розглядався як шлях до досягнення результатів або спосіб вирішення певного завдання, обумовлений головним чином типом нервової системи. Результати досліджень переважної більшості авторів незалежно від специфічних особливостей досліджуваних груп, показали, що саме тип нервової діяльності, і, перш за все, сила та рухливість нервових процесів, значною мірою впливають на формування певного стилю діяльності [5, 11, 12, 13].

Вродженні особливості темпераменту виявляються у людини в таких психічних процесах, які залежать від виховання, соціального середовища та вміння контролювати свої реакції та керувати ними. Тому, за словами Р.М.Грановської (1999), конкретна реакція на ситуацію може бути наслідком як впливу характерних відмінностей в нервовій системі, так і бути обумовленою навчанням чи набутим професійним досвідом. Так, зокрема, висока швидкість реакції досвідченого водія – не обов'язково природна властивість його нервової системи, вона може бути наслідком навчання, тренування. Однак межі можливого розвитку швидкості реакції визначені вродженими властивостями нервової системи.

Оскільки кожна діяльність висуває до психіки людини та її динамічних особливостей певні вимоги, тому відсутні темпераменти котрі б ідеально були придатними для всіх видів діяльності.

Роль темпераменту в праці та навчанні полягає в тому, що від нього залежить вплив на діяльність різних психічних станів, які виникають в наслідок несприятливих обставин, емоціогених факторів навчального чи професійного середовища. Від темпераменту залежить вплив різних факторів, які визначають рівень нервово-психічного напруження (наприклад, оцінка результатів діяльності, очікування контролю діяльності, пришвидшення темпу та зміна ритму роботи, дисциплінарні впливи, тощо).

В літературі представлені значні за обсягом напрацювання стосовно шляхів пристосування темпераменту людини до вимог діяльності.

Перший шлях – професійний відбір, одним із завдань якого – не допустити до конкретної діяльності осіб, у яких відсутні (чи вони мало виражені) необхідні професійно-важливі якості темпераменту. Даний шлях реалізується тільки при відборі на професії, що пред'являють підвищені вимоги до властивостей особистості (операторські професії, наприклад).

Другий шлях пристосування темпераменту до діяльності полягає в індивідуалізації вимог, умов та способів виконання праці (індивідуальний підхід).

Третій шлях полягає в подоланні негативного впливу темпераменту за рахунок формування позитивного відношення до діяльності та відповідних мотивів.

Четвертий, основний і найбільш універсальний шлях пристосування тем-

пераменту до вимог діяльності – формування її індивідуального стилю, під яким розуміють, як вже зазначалося вище, таку індивідуальну систему прийомів та способів дій, котра притаманна даній людині та є доцільною для досягнення успішного результату.

Темперамент в результаті виховання, самовиховання може змінюватися в певних межах і то не цілісно. Як правило, піддаються зміні його окремі характеристики. Тому рідко зустрічаються „чисті” типи темпераменту але, тим не менше, завжди виявляється прояв, навіть домінування тієї чи іншої темпераментальної тенденції в поведінці людини.

Темперамент знаходить свій відбиток у способах поведінці та спілкування в трудовому колективі. Так, наприклад, сангвінік майже завжди виступає ініціатором спілкування й в спілкуванні, він почуває себе серед незнайомих людей невимушено, комфортно, нова незвична ситуація не викликає у нього занепокоєння; меланхоліка ж подібна ситуація навпаки лякає, непокоїть, йому не комфортно серед нових людей. Флегматик також зазнає певних труднощів у спілкуванні з незнайомими людьми, свої почуття назовні мало проявляє. Представники меланхолійного темпераменту схильні до усамітнення, уникають спілкування з малознайомими людьми. Холерик у спілкуванні з людьми може бути різким, дратівливим, емоційно нестриманим, що доволі часто призводить до конфліктних ситуацій.

Темпераментальні властивості не тільки обумовлюють поведінкові реакції, але й впливають на продуктивність праці людини. Так, особлива рухливість (реактивність) сангвініка може принести додатковий позитивний ефект, якщо робота вимагає зміни об'єктів спілкування, роду занять, способу виконання окремих дій, часткового переходу від одного ритму життя до іншого. Може скластися хибне уявлення, що люди інертні (флегматики) практично не мають переваг ні в яких видах діяльності, але це не так: саме вони з легкістю здійснюють уповільнені та плавні рухи, у них виявляється переважання стереотипових способів дій, пунктуальне дотримання заведеного порядку. Особи, що вирізняються відносно слабкою нервовою системою – меланхоліки, сильніше мотивовані на виконання більш простих дій, ніж інші типи темпераменту, вони менш втомлюються та нервують при їх повторенні. Експериментально доведено, що сангвініки та холерики демонструють меншу продуктивність праці в ситуаціях, коли умови та способи діяльності жорстко регламентовані й не припускають залучення індивідуальних прийомів.

З метою оптимізації діяльності важливо не перероблювати, що практично неможливо, а враховувати тип темпераменту. Так, зокрема, корисним буде контролювати діяльність холерика якомога частіше, в роботі з ним не припустима різкість, нестриманість, оскільки подібні дії можуть викликати негативну відповідну реакцію. В той же час, будь-який його вчинок повинен бути справедливо оціненим. Перед сангвініком доречно безперервно ставити нові, по можливості цікаві завдання, що вимагають зосередженості та напруження. Необхідно постійно включати його в активну діяльність та систематично позитивно поціновувати його зусилля. Флегматика потрібно залучати до активної діяльності

та зацікавлювати. Він вимагає до себе систематичної уваги. Його не можна швидко переключати з одного завдання на інше. По відношенню до меланхоліка не припустимі не тільки різкість, грубість, але й просто дещо підвищений тон, іронія. Стосовно вчинку, що здійснив меланхолік, краще вести мову наодинці. Він вимагає особливої уваги, доречним буде вчасно поцінувати його успіхи, рішучість, волю. Негативну оцінку стосовно меланхоліка потрібно застосовувати вкрай обережно, намагаючись пом'якшити її негативну дію.

Таким чином, від темпераменту залежить яким чином (способом) людина реалізує свої дії, але при цьому не залежить їх змістовний аспект. Темперамент виявляється в особливостях перебігу психічних процесів, впливаючи на швидкість пригадування та міцність запам'ятовування, швидкий темп мисленевих операцій, стійкість та переключення уваги. Ні один компонент особистості – її спрямованість, характер, рівень загальних і спеціальних здібностей – повною мірою не обумовлені темпераментом, однак динамічні особливості прояву всіх властивостей особистості тією чи іншою мірою залежать від типу темпераменту, або окремих його характеристик.

Зазначені вище теоретичні положення слугують теоретико-методологічними засадами для підбору як адекватних методів дослідження, інтерпретації емпіричного матеріалу, так і розробки методичних рекомендацій щодо гармонізації взаємин людини з професійним середовищем на основі врахування темпераментальних властивостей з позиції системного підходу [3, 14] в професіях соціального спрямування на різних етапах професійного становлення.

Такий ракурс розгляду зазначеної проблеми обумовлює практичну значимість роботи, оскільки комплексне (багатопараметричне) дослідження професійної спрямованості та її компонентів, розширює і, в той же час, конкретизує діапазон досліджень стосовно професійного становлення спеціалістів соціального спрямування (психологів, педагогів, соціальних працівників тощо), дозволить виявити загальні тенденції, найбільш сприятливі умови для майбутніх професійних успіхів і власної впевненості та творчих ініціатив в руслі розробки концепції психофізіологічного забезпечення становлення фахівця в професіях типу „ людина – людина”, що є актуальним і корисним для психолого-педагогічної практики.

Література

1. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. М.: ФЛИНТА, 1998, С. 103.
2. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. Л.: ЛГУ. 1997, С. 343.
3. Идея системности в современной психологии. /Под ред В.А.Барабанщикова. М.: ИП РАН, 2005. – 405 с.
4. Ильин Э.П. Дифференциальная психофизиология. СПб.: ПИТЕР, 2001. – С. 187.
5. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы (к психологическим основам научной

- организации труда, учения, спорта). Казань: Изд-во Казанс.гос.ун-та, 1969.- С. 158.
6. Климов Е.А. Пути в профессионализм (психологический взгляд). М.: ФЛИНТА, 2003. – 236 с.
  7. Небылицын В.Д. Темперамент. //Психология индивидуальных различий. Тексты. /Под ред.. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М.: МГУ, 1982. – С. 57-65.
  8. Очерк теории темперамента. /Под ред.. В.С.Мерлина. Пермь, 1973. – 212 с.
  9. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. СПб.: ПИТЕР, 2006. – 464 с.
  10. Русалов В.М. О взаимоотношении свойств темперамента и эффективности индивидуальной и совместной деятельности. //Психологический журнал, 1982. – № 6. – С. 31-42.
  11. Стиль человека. //Под ред. А.Либина. М.: СМЫСЛ, 1998. – 307 с.
  12. Толочек В.А. Стили профессиональной деятельности. М.: СМЫСЛ, 2000. – 199 с.
  13. Щукин Р.М. О структуре индивидуального стиля трудовой деятельности. // Вопросы психологии, 1984, № 6. – С. 26-32.
  14. Фонарев А.Р. Психологические особенности личностного становления профессионала. М.: МПСИ, 2005. – 94 с.

В статье представлены положения, которые служат теоретико-методологическим основанием для подбора адекватных методов исследования, интерпретации эмпирического материала, а также для разработки методических рекомендаций относительно гармонизации отношений специалиста с профессиональной средой „Человек – Человек” в результате учета свойств темперамента.

The article indicates provisions that serve as theoretical and methodological basis for selection of adequate investigative methods, interpretation of empirical material as well as for guidelines developing of relationship harmonization in the "person-person" professional environment considering temperamental properties.

Key words: professional orientation, temperamental properties, "person-person" professional environment.